



# NİZAMİ GƏNCƏVİ. KİMLİYİ VƏ İDEYALAR ALƏMİ

**Hamlet İsaخانli**

*Əvvəli jurnalın 419-cu (iyul 2022), 420-ci (sentyabr 2022) nömrələrində*

## Nizami yaradıcılığında coğrafi məkan və tarixi zaman qatları

### Giriş

Gəncədə doğulan və Gəncədə dəfn olunan böyük şair Nizami Gəncəvi həyatını əsasən Gəncədə keçirmiş, çox səfər etməmişdir; hər halda, nə onun öz əsərlərində, nə də Nizami barədə yazılan orta əsr qaynaqlarında və çağdaş araşdırmalarda Nizaminin uzaq yerlərə səfərə çıxması barədə məlumatla rast gəlinmir. Lakin, özünə "Gəncədə əsir olan bu Nizami" ("İsgəndərnamə" - "Şərəfnamə", 241) deyə müraciət edən şair fikrən dünyanı gəzmiş, zəngin xəyal gücü Nizamini məkan və zaman boyu səyahətə aparmışdır. Nizami müxtəlif ölkə və xalqları, onların həyat fəlsəfəsini, adət və ənənə, məişət və mədəniyyətini təsvir etmiş, fərqli cəhətlərini vurğulamışdır. Nizami xalqların yaşadığı şəhər və kəndlər, dağ, çöl və səhralar, onları əhatə edən təbiət, dəniz və çaylar haqqında o yerləri sanki öz ayağı ilə gəzmiş səyyah kimi söhbət açır. Nizaminin "Xəmsə" adı ilə məşhur olan roman-poemaları onun dünya coğrafiyası, dünya tarixi və dünya xalqları mədəniyyəti barədə geniş təsəvvürə, dərin biliyə sahib olduğunu nümayiş etdirir.

Əsərləri keçmişdə baş vermiş tarixi hadisələrə və insan probleminə həsr olunmuş Nizami'nin özünəməxsus tarix fəlsəfəsi olmuşdur. Onun yaxşı insan, ədalətli hökmdar, gözəllik, sevgi barədə görüşləri köhnəlməmiş, bu gün də maraqla oxunur və düşündürür. Nizami yaradıcılığında çox böyük yer tutan coğrafi məkan və tarixi zaman məsələsini müzakirə edərkən mümkün qədər Nizami'nin öz sözlünə əsaslanmağa çalışmışam.

### "Xəmsə" və coğrafi məkan

Nizami qəhrəmanları çöl və səhrada gəzir, səyahət edir, at səyirdir, dağ və çaylar aşır, dəniz səyahətinə çıxırlar.

Nizami "Sirlər xəzinəsi"ndən sonra poetik ideyasını dəyişmiş, didaktik hekayələr küllisindən ibarət əsərlər deyil, böyük məhəbbət poemaları yazmağa girişmişdi. "Xosrov və Şirin" və "Leyli və Məcnun"da Nizami elmi, fəlsəfi düşüncələrə və uyğun metaforlara, həmçinin, səciyyəvi öyüd-nəsihətə baş vursa da, hər iki əsər ehtiraslı eşq dastanı kimi tarixə düşdü. Nizami

“epik janra gətirdiyi lirik səciyyə ilə<sup>30</sup> məşhur oldu. Bu iki poemanın qəhrəmanları əsasən sevgi həvəsi ilə düşünür, hərəkət edir, gəzir və ya səfərə çıxırlar.

Nizami'nin bədi cəhətdən ən güclü əsəri sayıla bilən “Xosrov və Şirin”, doğrudan da, məhəbbət dastanı kimi qəbul gördü, əsasən Xosrov'un deyil, Şirini sevən memar və mühəndis Fərhad'ın ön sıraya çıxdığı “Fərhad və Şirin” dastanı şəklində yazılı və şifahi ədəbiyyatda geniş yayıldı, müxtəlif üslublu əsərlər üçün qaynaq oldu. Xosrov'un səfərləri, demək olar ki, eşitdiyi, sorağında olduğu bir gözəlin könlünü ələ almaq, onu saraya gətirməklə bağlıdır. Şapur'un Şirini tərifləməsindən eşqə düşən Xosrov'un istəyinə tabe olaraq Şapur Şirin'in yanına gedib onun başını ələ doldurur ki, Şirin evdən qaçır, atına minib Xosrov'un yanına, cənuba – Mədainə gedir. Həmin vaxt atasından qaçmağa məcbur olan Xosrov Şirin'ə qovuşmaq arzusu ilə şimala, Bərdə tərəflərə gedir. Şirin isə Xosrov'u tapmayıb şimala – öz vətəninə dönür. Atasının ölüm xəbərini alan Xosrov cənuba-vətənə qayıdır. Beləliklə, Xosrov və Şirin bir-birini görməyə çox can atsalar da, bu gediş-gəlişlər görüşlə nəticələnir. Lakin Bəhram şahın hücumundan xilas olmaq üçün Xosrov yenidən qaçmağa məcbur olur və Şirin tərəfə üz tutur. Nəhayət, aşıqlar bir-birini görür, hər ikisində eşq atəşi baş alıb gedir.

Şirinlə evlənmədən onu tez ələ almaq istəyən və bunu bacarmayan Xosrov acıqlanır, qərbə – Ruma səfər edir, Rum qeysərinin qızı Məryəm'lə evlənir. Şirin də dözmür, yenidən cənuba – Qəsri-Şirinə gedir. Məryəm öldükdən sonra Xosrov tərifini eşitdiyi Şəkər'i görmək üçün cənuba – İsfahana gedir və onunla evlənir. Göründüyü kimi, Xosrov döyüş meydanında deyil, eşq meydanında çox at səyirtmişdir. Sonda aşıqlar görüşür, bir-birinə qovuşurlar. Bu musiqili görüş səhnəsi bərdə M.Ə.Rəsulzadə'nin sözləri, zənnimcə, çox doğrudur: “Bu səhnəni 12-ci əsrin şairi hər hansı müasir bəstəkar və rejissorun qibtə edə biləcəyi bir ustalıqla təsvir edir”<sup>31</sup>. Aşıqların – Xosrov və Şirin'in aqibəti acı olur, Xosrov oğlu tərəfindən öldürülür, Şirin özünü öldürür:

*Qara torpaqda yatan Şirindən başqa  
Heç kəs başqa bir kəs üçün özünü öldürməyib (5594).*

M. Ə. Rəsulzadə Nizaminin bu fikrini şərh edir: “Ərinin ölümünə dözməyib ölən qadınlar yox deyil. Fəqət Şirin'in haqqı vardır: heç kim bir başqası üçün bu gözəlliklə ölməmişdir”<sup>32</sup>.

Əlbəttə, bu yerdə böyük Shakespeare'in (Şekspir'in) “Romeo and Juliet”indəki son cümlə yada düşür:

*For never was a story of more woe  
Than this of Juliet and her Romeo.*

<sup>30</sup> Rəsulzadə M. Ə. 1991. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. səh. 68.

<sup>31</sup> Yəne orada, səh. 116.

<sup>32</sup> Yəne orada, səh. 170.



*Nizami Ganjavi*

*Cülyetta və onun Romeo`su barədə  
Bu hekayədən daha qəmlisi heç vaxt olmayıb.*

Ərəblər arasında yayılmış “Leyli və Məcnun” rəvayəti Nizami`dən əvvəl poeziyada epik-lirik əsər kimi ciddi şəkildə işlənmişdir. Nizami ənənəvi İran şahları, onların nəşə ilə dolu həyatı və sevgi macəraları ilə müqayisədə bu cansızıcı mövzunu necə işləyəcəyi barədə düşü-  
nür:

*Bu əhvalat (LM) məşhur olsa da,  
Sevinc hissi ondan uzaqdır.  
Şeirin mənası sevinc və nazdır,  
Şeir bu iki amildən möcüzə yaradır<sup>33</sup>.*

Və bu səbəbdən “Heç kəs bu kədərli [mövzunun] ətrafında dolanmamışdır” fikrini vurğulayır (62). Leylinin eşqi ilə çöllərə düşən, insanlardan qaçıb vəhşi heyvanlarla ünsiyyət quran Məcnun`un nə səyahəti ola bilərdi?! Yeganə səfəri atasının təkidi ilə birlikdə Kəbəyə getməkdir. Atasını Məcnundan rica edir ki, o, Kəbənin həlqəsindən yapışib “bu divanəlikdən məni düz yola qaytar” desin. Məcnun isə tam tərsinə, ən böyük arzusunun eşq dəlisi dərəcəsinə çatmaq olduğunu bildirir:

*Məni eşqdə o dərəcəyə çatdır ki,  
Mən qalmasam da o qalsın [yaşasın]<sup>34</sup>.*

Nizami`nin “Leyli və Məcnun”u Məcnunu da, Leyli`ni də yaşatdı! Bu ehtirash, dəlicəsinə eşq dastanı ədəbiyyata böyük təsir etmiş, bir çox məşhur şairlər Nizami`ni izləmiş, bu mövzuda əsərlər yazmışlar.

Nizami`nin “Yeddi gözəl” və ya “Bəhramnamə” adı ilə tanınan poema-romanında Bəhram şah atası tərəfindən Ərəbistana, Yəmənə göndərilir, orada böyüyür, tərbiyə alır, igidliklər göstərir. Atasının ölüm xəbərini alıb İrana qayıdır, sağlın taxtına yiyələnmək üçün özü təklif etdiyi təhlükəli sınaqdan keçir—iki şir arasından sağlın tacını götürür. Bəhram yeddi gözəllə gün keçirir, nəşələnir. Bu qızlar yeddi ölkədə taxtda oturan yeddi hökmdarın övladlarıdır. Nizami dünyanı sanki yeddi böyük, əsas bölgəyə, hissəyə, iqlimə bölür: uzaq qərbdən uzaq şərqə doğru uzanan, yan-yana dayanan Məğrib, Rum (Bizans), İran, Hindistan və Çin, həmçinin, nisbətən şimalda yerləşən Xarəzm (Orta Asiya) və daha da şimaldakı Slavyan (Səqlab) ölkəsi. Bəhram şah Ruma basqın edib Qeysər`in qızını alır, Hindistana gedib Rac`ın qızını gətirir. Digər beş qızı isə elçi göndərüb, hədə qorxu gəlməklə gətizdirir.

Məğrib dedikdə Misirdən qərbdə, Afrikanın şimalında ərəb və bərbərlərin yaşadığı ölkələr, həmçinin, Əndəlüs (Andalusia) - İberiya yarımadasını fəth etmiş və orada yaşayan müsəlman dövləti nəzərdə tutulur. Əndəlüs müsəlmanlarına avropalılar mavrlar (moors, maures, moro) deyirdilər. Yunanlar Aralıq dənizini dünyanın mərkəzi sayır, onun şimalındakı torpaqlara Avropa, cənubundakına Afrika və qərbindəki böyük torpaqlara Asiya adı qoymuşdular. Yunan tarixi və fəlsəfəsi ilə yaxından maraqlanan Nizami`də Avropa, Afrika və Asiya terminlərinə rast gəlinmir. Afrika dediyimiz məkanı Nizami əsasən üç böyük ölkədən ibarət təsəvvür edirdi: Misir, Məğrib və Həbəşistan. Nizami qara Afrika əhalisi üçün “Həbəş”, “zənci”, “zəngi” sözlərindən istifadə edir, həmçinin Zənzibar sağlığından söhbət açır.

<sup>33</sup> Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. “Kitabın nəzminə səbəb haqqında”. 53-54.

<sup>34</sup> Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. “Atasının Məcnunu Kəbəyə aparması”. 32.

Müsəlmanlar Avropa dediyimiz qeyri-müsəlman məkanın əsas hissəsi saydıqları Şərqi Roma imperatorluğu – Bizans üçün “Rum” kəlməsini işlədirdilər. Rum məkanında yunanca danışılırdı, Anadolu da bura daxil idi. Anadolu türklər tərəfindən fəth edildikdən sonra da Rum kəlməsi ortadan qabxmadı, məsələn, böyük sufi şair Cəlaləddin Rumi`nin adında olduğu kimi. Rumdan “o tərəfdəki” – qərb tərəfdəki torpaqlar Nizami`nin xüsusi maraq dairəsinə daxil deyil, o məkan üçün Nizami “Əfrəncə” kəlməsindən istifadə edir. Bu kəlmə, qədim alman tayfa adı olan “Frank”la bağlıdır; müsəlmanlar arasında Qərbi Roma İmperatorluğu sakinlərini bildiren ümumi ad olaraq “firəng” işlənilmişdir, Qərbi Avropaya “Firəngistan”, “Əfrəncə” və ya “Əfrəng” deyildi. “Fransa” termini də birbaşa “frank” kəlməsindən əmələ gəlmişdir. Nizami`nin dünyanın hər tərəfinə yürüş edən qəhrəmanı İsgəndər`in səyahət coğrafiyasına (“İqbalnamə”, 2103-4) Məğrib, Əfrəncə və Əndəlüs də daxildir (aşağıda bax).

Nizami`nin qəhrəmanları əsasən müsəlmanların məskən saldığı, daha yaxşı tanıdığı, ticarət etdiyi və ya savaştığı ərazilərdə fəaliyyət göstərirlər. Bu, bizim bildiyimiz terminlə desək, Asiyadır. “Yeddi gözəl”in altısı Asiyalı olmaqla, yalnız biri uzaq qərbdən, müsəlman məğribindəndir.

## Üç hökmdar

Nizami`nin sevə-sevə ardıcıl yaratdığı üç qəhrəman şah – Xosrov, Bəhram və İsgəndər bir-birindən kəskin fərqlənirlər. Kef çəkməyə, sevgi macəralarına alışan Xosrov kamil hökmdarlıqdan uzaqdır, bir-birinin ardınca günaha batır – kənd camaatını incidir, Şirini sevsə də səbr etmir, incik düşür və Qeysərin qızı Məryəmlə evlənir, Şirini sevens Fərhadı öldürtdürür, Şirini qoyub İsfahanlı Şəkərlə evlənir. Şirin onu elm öyrənməyə çağırır, onun kamilləşməsi üçün çalışır. Nəhayət, Peyğəmbərin məktubuna hörmətsiz yanaşan Xosrov cəzasını çəkir:

*Taxtını fələk altından götürdü,  
Oğlu onu öldürmək üçün qılınc çəkdi  
(5805).*



Xosrov

“Yeddi gözəl”in qəhrəmanı Bəhram Gur E. Bertels (E.Э. Бертельс) demişkən, “poemanın birinci hissəsində hələ Xosrov`a oxşayır”, sonra “bu hökmdarın içdən tam yenilənməsi, onun ideal qəhrəmana yaxınlaşması baş verir”<sup>35</sup>. Onu da qeyd edim ki, elə başlanğıcdan, ilk gəncliyindən Bəhram elm öyrənməyə meyilli idi, “Bütün elmlərin mahiyyətini öyrəndi” (“Yeddi gözəl”, 812).

Nizami yalnız son və həcmcə ən böyük əsəri olan “İsgəndərnamə”sində düşündüyü, axtardığı qəhrəman surətini yarada bildi. İsgəndər böyük sərkərdə və ədalətli hökmdar olmaqla yanaşı, yüksək savadlı müdrik şəxsdir. Nizami istifadə etdiyi qaynaqlara da əsaslanıb, İsgəndəri məmnuniyyətlə peyğəmbərlik mərtəbəsinə ucaldır. Xosrov və Bəhram İran hökmdarları, İsgəndər isə cahan hökmdarıdır. Əlbəttə, Nizami`nin İsgəndər`i tarixi Makedoniyalı İsgəndərdən çox fərqlənir. Nizami öz ürəyindən keçəni, yeni güclü və ədalətli hökmdar, elmi-fəlsəfi biliklərə

<sup>35</sup> Бертельс Е. Э. 1981. Некоторые задачи изучения творчества Низами. В “Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви”. Баку: Yazıçı. səh. 23.



Bakıda Bəhrəm Gura qoyulmuş abidə

yyələnməmiş ağıllı və müdrik şəxs surətini yaratmaq üçün haqqında əfsanələr gəzən və dünya imperiyası yaratmış olan Makedoniyalı İsgəndəri seçdi. "Dirilik suyundan bir qətrə tapan" ("Şərəfnamə", 505) Nizami öz gücünə, öz ağılına və şairlik istedadına inanır, "İsgəndərnamə"ni yazmaqla İsgəndər'i yaşadaçağını deyir:

*Bu məşhur dastanla uzun müddət  
Onun adını dünyada yaşatdım (555).*

*O həyat çeşməsini çox axtardı,  
Ancaq o vaxt axtardığını indi tapdı (812).*

Nizami son əsəri olan "İsgəndərnamə"ni yazanda cavan deyildi, qocalmış və xəstə əhval idi. Lakin o, xəyalən, öz qəhrəmanı İsgəndər'lə birlikdə, atını dünyanın hər tərəfinə səyirtmiş, geniş meydan açmış, böyük dənizlər aşmış, suda və quruda uzun məsafələr qət etmişdi. Nizami'nin İsgəndər'i tarixi Makedoniyalı İsgəndərdən qat-qat çox və uzaq səfərlərə çıxır, dünyanı gəzir:

*İsgəndər dünyanı dolaşan bir şah idi.  
Səfər üçün azuqəsi həmişə hazır idi (703).*

"İsgəndərnamə və coğrafi məkan" mövzusu aşağıda ətraflı müzakirə olunacaq. Əlbəttə, İsgəndər'i Nizami gəzdirir, bununla Nizami özü də Gəncədə əsirlikdən qurtarır, adı və şöhrəti dünyanı gəzir:

*Nizami, xəzinənin düyününü aç,  
Nə qədər sən Gəncəyə əsir qalacaqsan?! ("İqbalnamə", 274).*

## Nizami'nin tarix fəlsəfəsi

Nizami'nin müraciət etdiyi mövzular tarixlə, keçmişin məşhur insanları və hadisələri ilə birbaşa bağlıdır. Nizami müxtəlif dillərdə (əsasən ərəb və fars-dəri dillərində) çox tarix kitabı oxuduğunu dəfələrlə qeyd edib. O, "Şəhriyarların tarixlərinə dair hər şey"i ("Yeddi gözəl", 188) daxilinə alan xüsusi bir kitabla tanışlığını və bir nəfərin (Firdovsi'nin) əvvəllər o tarixləri şeirə çevirdiyini qeyd edir: "Gəlib onların hamısını dürüst nəzmə çəkmişdi" (189).

Nizami bu tarix kitabı ilə qəti surətdə kifayətlənmədiyini, çox axtardığını, tanınmış tarixçilərin əsərlərini və pərakəndə nüsxələri toplayıb oxuduğunu deyir:

*Yenə də gizli kitabların hamısını aradım –  
Dünyanın ucqarlarına dağılmış [kitabları].  
Ərəb və dəri dilində [deyilmiş] sözləri,  
Buxari və Təbəri'nin əlyazmalarını  
Və başqa pərakəndə nüsxələri ki*

*Müxtəlif evlərin [sarayların] xəzinələrində saxlanılırdı –  
Əlimə keçən bütün vərəqlərin hamısını bir kisəyə yığdım (196-199).*

Nizami tarixi əhvalatı yaxşı başa düşmək üçün müxtəlif dillərdə yazılmış müxtəlif xalqların tarixlərinə, yəni çox qaynaqlara baş vurmağın zərurətini, qaynaqları doğru seçməyin və tarixi hadisənin mahiyyətini düzgün anlamağın vacibliyini vurğulayır:

*O üfüqlərdə gəzən şahın izini [əhvalatını]  
Bir nüsxədə yığcam yazılmış görmədim.  
Ayrı-ayrı nüsxələrdə pərakəndə idi,  
Hər bir nüsxədən bir maye aldım.  
Onu öz şeirimə düzdüm, bəzədim,  
Yeni tarixlərdən ziyadə  
Yəhudi, Nəsrani və Pəhləvi tarixini aradım.  
Hər bir kitabın qiymətlini seçdim,  
Hər qabıqdan onun məğzini aldım,  
Hər dildə olan xəzinələri topladım,  
Onların hamısından bu dastanı yazdım (692-7).*

“Xosrov və Şirin” poeması üzərində işləyərkən gözdən uzaqda qalmış, “kənara atılmış” bir qaynaqdan bəhrələndiyini yazır:

*Xosrov və Şirin hekayəsi gizli deyil  
Doğrudan da ondan şirin dastan yoxdur (462).  
Bərdədə bir kənara atılmış yazısı vardı (463).*

Nizami'yə görə şair tarixçi deyil və bu səbəbdən tarixi hadisəyə müəyyən bəzək vurmadan keçinə bilməz, yəni bədii ədəbiyyatla tarix elmi arasında fərq var. O, digər yandan çox inanılmaz şeyi qəbul etmədiyini bildirir:

*Tarixlər şeirlə yazılsa əgər,  
Yolu azmamaq mümkün deyil (753).  
Amma inanılmaz bir şey tapdımsa,  
Onu qəbul etməkdən üz döndərdim (755).*

Bununla yanaşı, şair oxucusunda hiss-həyəcan yaratmaq, onu ağlatmaq və ya güldürmək istəyir, onun işi salnaməçilikdən, olub-keçənləri təsvir etməkdən ibarət deyil, Nizami kimi böyük şair şairin yalana da yer verdiyini bilir və bunu bəyan edir:

*Doğruya oxşar yalan  
Həqiqətdən uzaq doğrudan yaxşıdır (761).*

Nizami şairin, dastan yazanın tarixi xronologiyaya əməl etməsini mühüm saymır, daha doğrusu, xronologiyarı pozmadan yazmaq olmur deyir:

*Qabağa qaçmağı və yaxud geri qalmağı nöqsan tutma  
[Dastan] Yazan bundan qacına bilməz (“Şərəfnamə”, 689).*



*Makedoniyalı İsgəndər*

\* \* \*

Nizami'nin sevimli qəhrəmanı İsgəndər tarixi Makedoniyalı Aleksandr'dan (Böyük Aleksandr'dan) nə ilə fərqlənir? Nizami öz İsgəndər'ini yaradarkən hansı ideyalara və hansı tarixi və ədəbi qaynaqlara əsaslanmışdı? Nizami tarixi qaynaqlardan necə istifadə edirdi? Nizami nə üçün tarixi anaxronizmlərə yol verirdi? Bu və bənzər suallar ətrafında söhbət etməyə çalışacam.

Makedoniyalı Aleksandrın həyat və fəaliyyəti onun müasiri, həkimi və səfər yoldaşı Kallisten (Callisthenes), eləcə də sonrakı dövr tarixçiləri Siciliyalı Diodor (Diodorus Siculus, 1-ci əsr), Quintus Curtius Rufus (1-ci əsr?), Plutarch (1 və 2-ci əsr), Arrian (əsasən 2-ci əsr), Marcus Justinus (2-3-cü əsr) kimi qədim dünya tarixçi və filosofları tərəfindən öyrənilmiş və yazılmışdır.

Böyük Aleksandr barədə hardasa 4-cü əsrdə yunanca formalaşan hekayələr və əfsanələr küllisi çox populyar oldu, tarixi roman şəklinə düşdü, get-gedə Aleksandr romanı (Alexander Romance) və bənzər adlar aldı, digər dillərə tərcümə olundu, üstəlik, hər dildə yeniləndi və dəyişdirildi. Bu hekayələri Kallisten'ə aid etmək meylli qəbul edilmədi (Kallisten Aleksandrdan əvvəl ölmüşdü), naməlum müəllif olaraq Psevdo-Kallisten (Pseudo-Callisthenes) adı işlədildi. Bu əfsanələr 6-cı əsrdən başlayaraq Süryani-Arami (Syriac Aramaic) dilində geniş yayıldı və bu dildən ərəb, fars və başqa dillərə çevrildi.<sup>36</sup> Quran'dakı Zülqərneyn (Dhu-al-Qarnayn) əfsanəsi (18: 83-102) ilə Aleksandr romanı arasında bağlantı olduğu deyilir.

Firdovsi öz "Şahnamə"sində Psevdo-Kallisten qaynağından istifadə edir, həmin qaynağa xas olan çoxsaylı möcüzələri öz dastanına daxil etməkdən çəkinmir. Nizami'nin də istifadə etdiyi qaynaqlar arasında Psevdo-Kallisten birinci yerdə dayanır, lakin Nizami möcüzələrdən uzaq durmaqla yanaşı, bu qaynaqdan daha yaradıcı istifadə edir, onun "İsgəndərnamə"si tarixi-coğrafi-fəlsəfi baxımdan Makedoniyalı Aleksandr barədə əfsanələrdən çox fərqlənir. Bu barədə aşağıda söhbət ediləcək.

## "İsgəndərnamə" də fəlsəfi qat və anaxronizm

Aristoteldən (Ərəstu'dan) fəlsəfə və elm öyrənmiş olan İsgəndər, daha doğrusu, Nizami'nin İsgəndəri özü filosofdur və filosoflarla oturub-durmağı, fəlsəfi məclislər düzəltməyi sevir. Hindli hikmət sahibi bir qoca İsgəndəri suala tutur, ondan dünya, Tanrının təbiəti və yeri, dünyanın sonu, ölüm sonrası həyat, bədən və can (ruh), yuxunun təbiəti, pis gözün və ya göz-dəymənin mənası, ulduzlarla fal açma, insan sifətinin iki - ağ, qara rəngdə olma səbəbləri kimi müəmmalı məsələlər barədə soruşur. Bu sualları hind filosoflarının görüşləri baxımından təhlil etmək mümkündür. İsgəndərin cavabları ətraflı və inandırıcı görünür. Görkəmli Nizamişünas Camal Mustafayev'ə görə Nizami hind materializmi ilə daha yaxşı tanışdır, nəinki yunan fəlsəfəsi ilə<sup>37</sup>. Nizami digər poemalarında da bu və buna bənzər fəlsəfi suallar qoyur, onlara öz

<sup>36</sup> 1. Ciancaglini, C. A. 2001. "The Syriac Version of the Alexander Romance". Journal Le Muséon. Volume: 114 Issue: 1-2, səh. 121-140. 2. Stoneman R, Erickson K və Netton I. 2012. The Alexander Romance in Persia and the East. Journal Ancient Narrative Supplementum 15. Eelde: Barkhuis.

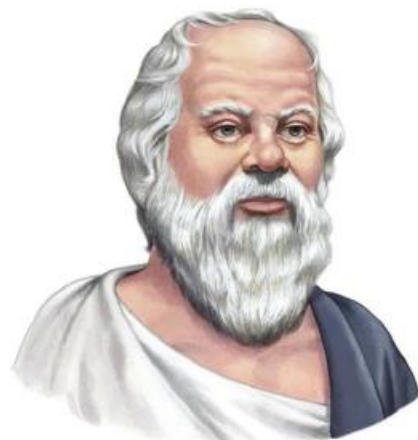
<sup>37</sup> Мустафаев Дж. 1962. Философские и этические воззрения Низами. Баку: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. səh. 91.

qəhrəmanlarının dili ilə cavab verir.

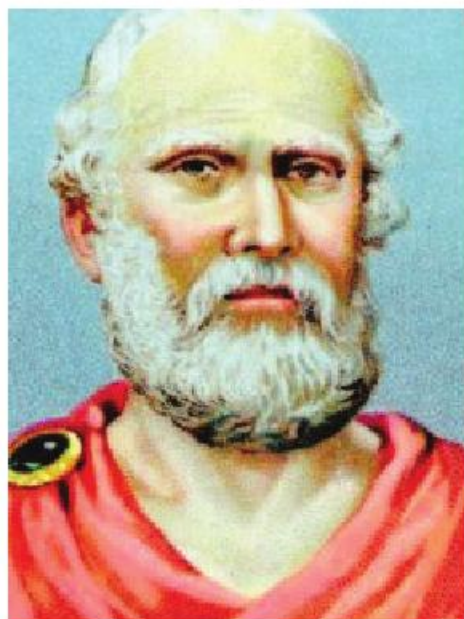
İsgəndərin ətrafı filosoflarla dolu idi

*Hər birisi bir elmə fəxr edirdi,  
Hər kəsin özünəməxsus bir aləmi vardı ("Şərəfnamə",  
1002).*

İsgəndər "Fələyin gizli sirlərini açmaq" (1474) deyərək, filosoflar arasından yeddisini seçmiş, onları başına cəm etmiş, ilk məsələ olaraq "Bu dünya başlanğıcda necə olmuşdur?" (1482) sualına bir-bir cavab verməyi təklif etmişdi. Nizami yeddi cavabdan sonra İsgəndər'in özünə söz verir, sonda isə "Nizaminin dedikləri"ni meydana qoyur. Nizamiyə görə, "Böyük yaradıcı" "İlk əvvəl ağıl yaratmışdır" (1602). Nizami "İsgəndər'in yeddi filosofla xəlvətə çəkilməsi"ndən danışır. Hansı filosoflardır



Sokrat



Platon

mövcuddür. Məsələn, Aristotelin doğum və ölüm tarixlərini (b.e.ə. 384 – b.e.ə. 322) kimi yazırlar. Mən "bizim eramuzdan əvvəl"ki tarixi sadəcə uyğun mənfi rəqəmlərlə göstərirəm, məsələn, Aristotel (-384, -322) və ya Aristotel ([-384] – [-322]).

Bolinas'ı möcüzələr törədə bilən filosof saymışlar. "İsgəndərnəmə"də Bolinas səfər zamanı İsgəndər'i müşayiət edir, ona məsləhət verir və kömək edir. Həlbuki, gerçək Bolinas'ı Makedoniyalı Aleksandrdan azı 4 əsr ayırır. Nizami'də Hörmüz adı ilə anılan filosof Hermes isə mifoloji Hermes Trimegist, yəni Üçqat qüdrətli Hermes deməkdir; yunanlar Misir bilik və sehr tanrısı Thot və yunan tanrı Hermes'i bir-birinə qovuşdurub Hermes Trimegist'i (Trismegistus'u) meydana çıxardılar.

Göründüyü kimi, "İsgəndərnəmə"dəki 7 filosofdan Fales və Porfiri arasında 8-9 əsr vaxt

İsgəndərin başına toplaşanlar? "Vəzir", "saf ürəkli, ağıllı" Ərəstu, "cavan", "alim" Bolinas, "qoca" Sokrat, "hamunun ustası", "əzəmətli qoca" Əflatun, "alim" Vales (Fales), Porfuriyus (Porfiri) və "xoşməhəkəməli", "iti ağılı olan", "göydə yer tutan" Hörmüz (əslində Hermes). Bu filosofları canlı olaraq bir yere toplamaq qəti mümkün olmazdı, onlar müxtəlif, bəzən bir-birindən çox uzaq dövrlərdə yaşamışlar. Onların yaşadığı zamanı yada salıram: Fales və ya Valis (-7-ci əsrin sonları və -6-cı əsrin ikinci yarısı), Sokrat (-469, -399), Platon (-428/7, -348/7), Aristotel (-384, -322), neoplatonik Porfiri (?234, ?305), neopifaqorçu və əlkimyaçı möcüzə törədə bilən Tyanalı Apollonios və ya Bolinas və ya Balinas (əsasən 1-ci əsr).

Qeyd. "Eramuzdan əvvəl"ki və ya "bizim eramuzdan əvvəl"ki tarixi göstərmək üçün xüsusi işarələr



Aristotel



fərqi var. İsgəndər anadan olanda Sokrat ölmüşdü, Platon öləndə İsgəndərin 7-8 yaşı vardı. Beləliklə, adı çəkilən 7 filosofdan yalnız biri – Aristotel (Ərəstu) Makedoniyalı Aleksandriya ilə tanış idi: Aristotel, doğrudan da, ona dərs demişdi. Nizami Sokrat və Platon'u da Aleksandriya müəllimləri sırasına qoyur; İsgəndər peyğəmbərliyi qəbul edəndən sonra səfərə çıxmaq istəyir və üç "sevimli müəllimlərindən" – Ərəstu, Əflatun və Sokratdan məsləhət istəyir. Nizami Sokrat-Platon-Aristotel üçlüyünə aid yaşca böyük-küçük məsələsindən xəbərdardır, lakin o, digər dörd filosofun hansı dövrdə, kimin əvvəl, kimin sonra yaşaması barədə, böyük ehtimalla məlumath deyil; Nizami'nin Bolinas barədə "cavan" sözü işlətməsi onun Bolinas'ı ən azı Ərəstudan sonra yaşamış kimi qəbul etdiyinə işarədir.

Nizami bu 7 filosofu nə dərəcədə tanıyırdı və onların çox fərqli zamanlarda yaşadığını bilirdimi? Nizami yunan fəlsəfəsi və adı çəkilən filosoflar haqqında müəyyən təsəvvürə malik idi, o filosofların bəzi ideyalarından danışırdı. Lakin, bu təsəvvür dərin deyildi, Nizami həmin filosofların demədiyi fikirləri də onlara aid edə bilər. Nizami yunan filosoflarının əsərlərini oxumamışdı, bu aydın görünür; o, həmin filosofların həyat və fəlsəfələri barədə yarımçıq təsəvvürlərə malik idi, onları hansısa populyar ədəbiyyatdan öyrənmişdi.

Nizami bəzən, filosofları bir-biri ilə qarışdırırmışdı. Sinoplu Diogen'in Makedoniyalı Aleksandriya ilə görüşməsi əhvalatı yaxşı məlumdur. Nizami isə "İsgəndərnamə"də bu əhvalatın İsgəndər və Sokrat arasında baş verdiyini yazır. Nizami'yə görə, Sokrat zahid həyatı keçirir.

*Bir küncə çəkilib tək yaşamağı xoşlayır (1184).*

*"Canımı bir parça arpa çörəyinə alışıdığı halda*

*Niyə bütöv buğda çörəyinin qəmini çəkim?!" (1242).*

Nizami Sokrat'ın ölüm səhnəsini əsasən doğru təsvir edir. Platon və Aristotel arasında rəqabət və münaqişə olduğunu deyən Nizami Platon'un öz tələbəsinin yekəxanahlığına qarşı qeyri-adi bir musiqi aləti icad etdiyini yazır; bu aləti səsləndirməklə dinləyicini yatırtmaq və yənidən oyatmaq olur. Əslində, belə şey baş verməmişdir. Fərabî'nin ifa etdiyi musiqi ilə qulaq asanları ağlatdığı, güldürdüyü, yatırdıb sonra oyatdığı barədə rəvayət mövcuddur. Görünür ki, Nizami bu rəvayətdən istifadə etmiş, onu Platon'la bağlamışdır. Nizami'nin Bolinası aid etdiyi bəzi fikirlər isə əslində Empedokl'a məxsusdur. "İsgəndərnamə"dəki yunan filosofunun görüşləri və onların doğruluq dərəcələri barədə xüsusi söhbət açmaq fikrim yoxdur, bu barədə Camal Mustafayev'in yuxarıda adı çəkilən kitabından məlumat almaq mümkündür.

Filosoflarla bağlı Nizami digər bir neçə anaxronizmə də yol verir. Arşimides'i (Arximed'i və ya Arximedes'i, -287, -212) Ərəstu'nun tələbəsi kimi təqdim edir. Halbuki, Arximed Aristotelin ölümündən 35 il keçdikdən sonra doğulmuşdur. Nizami'nin elm tarixində ilk əlkimyaçılardan biri kimi yadda qalmış Qibtli Mariya və ya Yəhudi Mariya (Mary the Jewess) adlı qadın<sup>38</sup> barədə "İqbalnamə"də verdiyi məlumat maraqlıdır ("Qibtli Mariya və onun kimiya hazırlaması hekayəsi"). Nizami Mariya'nın əlkimyanı Ərəstu'dan öyrəndiyi və İsgəndər'lə Mariya'nın arasının dəyməsi və Ərəstunun aranı düzəltməsi barədə söhbət açır. Mariya İsgəndər və Ərəstu'dan sonra yaşamışdır və bu hekayənin tarixi kökü yoxdur.

*(Davamı var)*

<sup>38</sup> İsaaxanlı H. 2018. Əlkimya: elm, sənət və mistika. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, səh. 38-45.